

L.R.KIZLASOV

(Москва)

KADİM TÜRKLER VE HAKASLAR

Мақалада біздің заманымыздың VI-IX 'асырларында'ы түріктер мен хакастарды» тарихы с/з болады. | *В статье прослеживается история тюрков и хакасов VI-IX веков нашей эры.*

VI. yüzyılın başında Altay ve Hakas-Minusinsk deresinde oluşmuş iki özgün devletin meydana gelmesi, Güney Sibiryа için çok önemli bir tarihî olay olmuştur. Bunlardan her ikisinde de, madencilik, metalürji ve zanaatın (her şeyden önce demir izabeciliği ve demircilik) gelişmesi sayesinde o zaman için yüksek bir ekonomik potansiyel geliştirilmişti. Sayan-Altay yaylasında bol olan değişik madenlerin çok zengin yatakları, adı geçen gelişmeler için bereketli bir temel oluşturmuştur. Bunun sonucunda zanaat, ziraatten ve hayvancılıktan ayrılmıştır. Her şeyden önce madenlerden anlayan ustalar, metalürjistler, demirciler ve kuyumcular ayrılmışlardır.

Bu olayın kadim Altay ve Yenisey toplumlarının içinde cereyan eden derin bir gelişme sürecinin olduğu şüphesizdir. Ama şunu da dikkate almak gerekir ki, Güney Sibiryа'nın etnik gruplarında mevcut olan madencilik ve demir metalürjisinin gelişmesi, her şeyden önce demir izabeciliği, tunç dökümcülüğü ve kuyumculuk zanaatlarının seri ürünlerinin elde edilmesine ilgi duyan Merkezi Asya'nın sahiplerinin istilâcı politikasıyla da sürekli olarak teşvik ediliyordu. M.Ö. III-I. yüzyıllarda işte bu ekonomik sebeplerdendir ki, Hunlar, Güney Sibiryа ve Baykal ötesi maden yataklarını zaptetmişlerdir. Kaynakların verdiği bilgilere göre, V. asrın ortasında bile Güney Altaylı Tugü Türkleri, profesyonel madenciler ve demir izabecileri olup "jujanlılar için" yani haraçgüzâr olarak girdikleri Merkezi Asya'daki Juan-Juan Devleti için "demir" temin ediyorlardı. 536 yılında "gücüne ve çokluğuna dayanan", kuvvetlenmiş olan kadim Türk hükümdarı Tumın, Juan-Juan hükümdarına gelin için müracaat ettiği zaman, şu hakaretli cevabı aldı: "Sen benim izabecimsin. Bu teklifte bulunmaya nasıl cesaret ettin?" 568 yılında Altay Türkleri, ziyaretine gelen Zimarh adlı Bizans sefirine külçe halinde "demir teklif ettiler".

Bu olay, onların yalnız demir ticaretinde ihtisas sahibi olmalarının değil, V.-VI. asırlarda Altay'da ticarî demir seri imalâtının ve dolayısıyla yüksek derecede gelişmiş madencilik ve demir izabe sanayinin mevcut olmasının da bir ispatıdır. Kaynakların bildirdiğine göre, aynı durum kadim Hakaslar için de geçerlidir.

Her iki Güney Sibiryа devletinin başında, menşeleri farklı olan Türkçe konuşan etnik gruplar bulunuyordu. Kadim Altaylılar devletinin başında, kendisini "Türk" diye (Çince Tugü/Tuküe) adlandıran etnik grup bulunuyordu. Kadim

Türklerin Kağanları ve zadedgân sınıfı, Aşina yüksek soyundan gelme kimselerdi. Tarih biliminde bu devlet Türk Kağanlığı (VI-VIII. asırlarda) [1] adını almıştır.

Yenisey boylarının devleti başına, aristokratik Kırgız soyu (Çince Gyangun/Dzyangun) gelmiştir: Bu devlet kurulduğundan beri polietnik (çok kavimli) olduğu ve bunun içinde yalnız Türk değil, Samodi (“Kas”) unsurunun da çok kuvvetli olduğu için, halkı kendisine “Hakas” (Çince Gakas, Hagas/Syadzyası v.s.) diyordu. Bu sebeptendir ki, tarih biliminde VI-XIII. asırlarda mevcut olan bu devlet kadim Hakaslar (veya Kırgızlar) Devleti adını almıştır.

Yazılı kaynaklarda, Altaylı Tugü Türkleri ile kadim Hakaslar (Kırgızlar) menşeleri açık bir şekilde ayırt edilmektedir. Bu da, Ortaçağ dönemi başlarında kadim Türk ve Hakasların kendilerinin anlattıklarından alınıp yazılmış olan, Çin vakayinamelerinde muhafaza edilmiş olan, sözkonusu boyların kökenini konu alan çok eski efsanelerin analizinden çıkarılan bir sonuçtur.

Tugü Türklerinin kökenini anlatan efsane herkesçe malûmdur. Onların ecdadı sayılan, düşmanlar tarafından dört parçaya kesilmiş, bir mucize kabilinden sağ kalmış bir oğlan ile bir dişi kurt, Altay’daki bir mağarada yerleşmiş ve 10 oğul doğurmuştur. Torunlarından “Tsigu” (yani Çika-L.K.) adlı biri, “Afu (Abakan-L.K.) ile Guan (Kem-Yenisey-L.K.) nehirleri arasındaki bölgede hükümdarlık ediyordu,” ikincisi “kuğu şeklini almıştır” (yani Kuzey Altaylı Kuğulular soyunun kurucusu olan “Ku-Kiji” olmuştur), büyük torunu Nadulu-şad ise, “Türk (Tuküe) adını taşıyan” bir hükümdar olmuştur.

Gyangunlar (Kırgızlar) ın kökenini konu alan efsane ise başka türdür. Bu efsaneyi duyan vakanüvisler, sarı saçlı, ak yüzlü ve mavi gözlü Gyangun kabilesinin, kökeni itibariyle “Kurtlar” (yani Türkler-L.K.) “soyuna ait olmadığını” yazmışlardır. Gyangunlar, bir Tanrının dağ mağarasında bir inekle birleşmesinden gelmişlerdir. (VIII. asrın kaynağı olan YU-Yan Dzadzu, Bölüm 4, s. 2). Efsanenin yazılı metninde diğer ayrıntılar verilmemektedir.

Afu (Abakan) ile Gyan (Yenisey) nehirleri arasında, yani Batı Sayan ve Tuva’da (Yukarı Abakan ile Kaa-Hem bölgeleri arasında) yerleşmiş olan ve efsaneye göre, Tugü Türkleriyle akraba olan Tsigular, Orhun Türkleri ve Uygurların yazıtlarında anılan Türk asıllı Çikalardır [2].

Yazılı kaynaklarda bildirildiği gibi, 552-555 yıllarında ayaklanmış olan Altaylı Tugü Türkleri, Juan-Juanların Merkezi Asya’daki hakimiyetini yok etmiş ve kendi devletini kurmuşlardır. İlk Türk Kağanlığı (552-630), bir taraftan Karadeniz ve Hazar Denizi’nden başlayarak Büyük Çin Seddine kadar, diğer taraftan Altay’dan başlayarak Tanrı Dağları ve Doğu Türkistan’a kadar uzanan muazzam bir sahada bulunuyordu.

Üçüncü Türk Kağanı olan Kigin (Muhan) 555 yılında “Kuzeydeki Tsiguyu” (yani Tuva’da yerleşmiş olan Türkçe konuşan Çikaların boy birliği) fethetmekle (Kuzeydeki Sayan dağlarına kadar) tüm Yukarı Yenisey havzasını devletinin içine almıştır.

582 yılında ilk Türk Kağanlığının (merkezi Yedi nehir bölgesinde olan) Batı ve (merkezi Orkun nehri üzerinde olan) Doğu Kağanlıkları

ayrılmasından sonra Altay ve Tuva, 629-630 yıllarında yıkılana kadar Doğu Türk Kağanlığı'nın içine giriyorlardı. Fakat Çikalar boyun eğmeyip Türk boyunduruğundan kurtulmak fırsatını bekliyorlardı. Meselâ, 583 yılının arifesine ait olan kaynaklara göre, "Tugülerin kuzeyindeki bölgede hakim olan Tsigular, (intikam almak) fırsatını dış gıcırdatarak bekliyorlar".

629 yılında Sayan-Altay yaylası toprakları, Teles kabilesi olan Syeyanto tarafından zaptedilmiş olup, VII. asrın 40'lı yıllarının başında ise tekrar, Syeyanto ve Çin'e karşı ayaklanmış olan Altay'daki Çebi-Hakanın yönettiği Tuğü Türklerinin hükümranlığı altına girmişlerdir. Çebi, Çikalar ve Karlukları hükmü altına almış, ama Tuva ve Altay'ın yeni devlet içinde bulunması kısa süreli olmuş ve Çebi isyanının bastırıldığı 650 yılına kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra geçen 30 yıl zarfında Merkezî Asya, yönetimi aslında yapıntılı bir hâl almış değişik genel valiliklere tâbi kalmış sayılır. Tan hanedanının (618-907 yılları arasında) kroniğine göre, "otuz sene zarfında kuzey ülkelerde harp gürültüsü duyulmuyordu".

679-682 yıllarında Doğu Tuğü Türklerinin tüm Merkezî Asya'yı sarsmış olan, ardı ardına devam eden isyanlarının sonucunda, Tuğü Türkleri, Tan İmparatorları'nın şekli bir hal alan hakimiyetinden kurtulmuş ve yeni özgün devlet olan, merkezi Orhun nehri üzerinde bulunan ikinci Doğu Türk Kağanlığı (682-745) kurulmuştur.

650 yılından 709 yılına kadar olan dönem içerisinde, başında Çikalar bulunan Tuva'daki Türkçe konuşan boylar, Sayanların kuzeyinde yerleşmiş olan kadim Hakaslar (Kırgızlar) ile ortaklaşa hareket ederek, Doğu Tuğü Türklerinin düşmanı "(Ben yirmi altı yaşındayken, Çika halkı ve Kırgızlar düşmanlar (ım) oldu" gibi Bilge Kağan'ın yazıtının metni ile mukayese edin) olacak kuvvete sahiptiler.

709 yılında Türk Hakanı Moco'nun şad Mogilan'ın komutanlığında Çikalara karşı gönderdiği özel ordu, Tuva'daki Orpon (bugünkü Urbün, Çaa-Hol nehrinin Ulug-Hom'e kavuştuğu yerde) meydan muharebesinde Çikaların ordusunu tarumar etmiştir. Bunlardan sonra Türkler, başlıca olarak Güney-Doğu Altay'ın platolarında ve yüksek bozkırlarında ve kısmen de Sayan sıradağları (Alaş platosunda, Yukarı Alaş, Ak-Sug ve Kara-Hol gölü) bölgelerinde yerleşmiş olan, Türkçe konuşan Azaları fethedip hakimiyeti altına almışlardır.

Tuğü Türkleri, tekrar Tuva ve Altay'n hakimi olmuşlardır. Bu topraklar ikinci Doğu Türk Kağanlığı'nın içine alındıktan sonra, Tonyukuk komutanlığındaki (Mogilan ve Kül-tegin adlı başkomutanların da katıldığı) Doğu Türklerin büyük ordusu kışın 710 yılında, Sayanları aşp (Ak nehrinin ovasından ana nehri ovasına) geçerek komşu Hakaslara darbe indirmek ve geri dönmek üzere, Tuva'dan geçmiştir.

Ama, VI. asrın ortasından beri bile aralarında Tuğü Türkleri yaşamış olan Çikalar boyun eğmişlerse, 709 ve 710 yıllarındaki mağlubiyetlerden sonra kendine gelmiş olan Azalar tekrar isyan etmişlerdir. Bunun üzerine Kül-tegin komutanlığında gönderilmiş olan ordu 715 yılında Batı Tuva'daki Kara-Hol gölü yanında cereyan eden kanlı bir meydan muharebesinde Azaların ordusunu

yenilgeye uğratmıştır: “Aza halkı düşmanımız oldu. Kara-Köl (Kara göl-L.K.) yanında savaştık. Kül-tegin (o zaman) otuz birini sürüyordu. Beyaz kahraman atı olan Şalçı’ya binip hücumla atılmış, Azaların elteberini yakalamış; Azalar halkı o zaman mahvolmuş.” Elbette ki bu ifadeleri olduğu gibi anlamamak lâzım. Her halde Tugü Türkleri Azaları yenmekle ve elteberini yok etmekle, Azaların bağımsızlığını ortadan kaldırmışlardır. 715 yılı arifesinde Tuva’daki Azaların ismi son defa olarak geçiyor, ama direkt yöre belirtilmeden ismi Uygur Torhin yazıtında (753 yılı civarında) tekrar geçiyor.

Bundan sonra Tuva ve Altay toprakları, ikinci Doğu Türk Kağanlığı’nın 745 yılında yıkılana kadar içine girmişlerdir [3].

Şimdi ise, VI. asırda – IX. asrın başında Hakas-Minusinsk deresinin topraklarını işgal etmiş olan kadim Hakas devletinin tarihine geçelim. Sınırları, batıda Abakan sıradağı ile Kuznetsk Ala-Tau’dan, güneyde Batı Sayan sıradağından (o zamandaki ismi Kögmen dağları idi), doğuda muhtemelen Doğu Sayan sıradağından geçiyordu. Kuzeyde ise devletin mülkiyetindeki topraklar, Tayga bölgesinin sınırlarına ve Angara nehrinin ağzına kadar uzanıyordu.

VI. asırda ilk Türk Kağanlığı kurulur kurulmaz, genç Yenisey devletini yöneten Kırgız erkânı, herhalde tehlikeli komşularıyla dostluk ilişkilerini sürdürmeye çalışıyordu. VI. asrın 50’li yıllarına ait olan Kül-tegin yazıtında ifade edildiği gibi, yaklaşık olarak 553 yılında ölmüş olan ilk Türk Kağanı Bumın (Tumın) ın ölümüne ağlama törenine gelen halkların temsilcilerinin arasında Kırgızlar da vardı. Dolaylı bilgilere göre, genç Hakas devletinin gücünü denemek isteyen Türk birlikleri, o zaman Hakas-Minusinsk deresine ayrı ayrı yağmacı akınlar yapmakla yetiniyorlardı. Bu tahminleri, meselâ, aşağıdaki olayı esas alarak ifade edebiliriz: 568 yılında Moğolistan Altayına bir heyet ile gelen Bizans sefiri Zimarh’a Türk Kağanı Dizabul tarafından “bir esir kız bağışlanmıştır; bu kız sözde Herhisler halkından, yani Yenisey “Kırgızlarından” idi.

Bir prens ailesinden çıkmış, ismi bilinmeyen bu cariye herhalde Avrupa’ya gelmiş ilk Hakas kadınlarından biriydi. VI. asrın sonundaki Bizans tarihçisi Menandr Protektor, 569 veya 570 yılında Konstantinopol’e geri dönmüş Bay Zimarh’ın maiyetinde bulunan bu ekzotik şark cariyesinden ayrıca bahsetmiştir.

Önceden Batı Tugü Türklerine tâbi olan, Türkçe konuşan, kuvvetlenen Teles kabilelerinden biri olan Syeyanto boyu, 629 yılında Merkezi Asya ve Güney Sibiryâ hâkimiyetini eline almıştır. “Yeni Tan Tarihi”nin bildirdiği gibi, “Hyagas devleti, içinde yüksek nezaret yapmak üzere gyelifasını bulunduran Syeyanto soyuna bağlıydı”. Her halde bu bağlılık, Syeyanto mümessili olan Elteber’in nezaretinde ödenmesi gereken haraçtan ibaret idi. Ama Syeyanto devletinin hâkimiyeti kısa sürmüştür. O devirde Merkezi Asya’nın kuzey-batısında, ilk Türk Kağanlığı’nın yıkılmasından sonra, çeşitli Türkçe konuşan boy birlikleri arasında bir mücadele vardı. Kaynaklarda bildirildiği gibi, 638 yılında Batı Türkleri kuzey bölgesinin Kağanı olan Dulu “Gyegu”, yani her halde Kırgızların, topraklarını zaptetmiştir. Bu istilânın sonuçları hakkında her hangi ilâve malûmat verilmediği, Dulu’nun ise pek yakında öldüğü için, bu girişimin mutlak bir yağmacı akından

başka bir şeyle sonuçlanmadığı tahmin edilebilir. 647 civarında Sayan-Altay plâtosunun şekli hâkimi, Altay'daki Çebi olmuş ve kendisini Doğu Tugü Türklerinin Kağanı ilân etmiştir.

Bütün bunlara rağmen Kadim Hakas hükümdarı yalnız devletini yönetmekle kalmıyordu, bağımsız dış politikasını da yürütmeyi sürdürebiliyordu. 632 yılında İmparator Taydzun Çin'le elçilik ilişkilerini kurmak üzere memur Van İ-Hun'u elçi olarak uzak Hagas devletine göndermiştir. Bunun karşılığı olarak 643 yılında Tan devletinin başkentine gelen ilk Hakas elçiliği, İmparatora hediye olarak "samur kürkleri ve samur postları" getirmiştir.

Nihayet 648 yılında Tan hükümdarı sarayına kadim Hakasların hükümdarı olan "Sılifa" (yani Elteber – L.K.) "Sibotsüy Acan" gelmiştir. Kroniklerin bilgilerine göre, kendisi güya şunu söylemiş: "Bütün kalbimle imparatorluğa bağlı olduğun için, bütün ümitlerim Hükümette bir görev almak ve memurluk tabelasını (bağımlılık sembolü) tutmaktır". Her halde o zamanın karmaşık siyasî durumunu dikkate alan Hakaslar hükümdarı için büyük devletin desteğini sağlamak ve ticarî ilişkiler kurmak çok mühimdi. Kendisine generallik rütbesi ve Dzyangun başhükümdarı (veya Dzyangun valisi) unvanı bağışlandı. Aslında bu durum Hakasların Tan sarayına olan herhangi bir bağımlılığına yol açmıyordu.

654 yılında "saraya haraç getirmek için tekrar elçi gönderilmiştir". Gönderilmiş olan elçi kadim Hakaslar hükümdarının aşağıdaki ricasını iletmiştir: "Çin'in kendisinde çok adamlarımız var. Şimdi yurduna dönmelerine müsaade etmenizi temenni ederim". Bu bildiri, VII. asrın ortasında birçok kadim Hakasların değişik amaçlarla, özellikle ticaret yapmak amacıyla, Tan İmparatorluğuna gittiklerinin bir ispatıdır. Aynı zamanda İmparator Gaodzun Hakaslara elçi olarak "Fan Tsyani göndermiş, büyük miktarda simli kumaş hediye etmiş, (Hakaslar) ise, eskisi gibi fidye verip kurtulması gereken kişiler bulunur bulunmaz fidye verip onları kurtarmaya gitmişlerdi."

Son olarak anılanlar, herhalde o kargaşa döneminde Merkezi Asya'nın değişik bölgelerinin Türk hükümdarları tarafından esir alınmış, köle olarak satılmış ve fidye verip kurtulması gereken insanlarıydı. Diğer kaynaklardan bilindiği gibi, o zaman Çin'e kadim Hakaslar elçilerinden ziyade, Tan devrinin Çin'inde yetiştirilmemiş ateşli bozkır yatkınlıklarını satmak ve karşılığında ipek kumaşlar almak üzere getiren tüccarlar geliyordu.

Bu gibi ticarî elçilikler 648, 653, 675, 707, 709, 711, 722, 723, 724, 747 ve 748 yıllarında gönderilmiştir. Kaide olarak hediyeler getiren elçiler, büyük bayramlar sırasında, ilgili yılın başında veya sonunda geliyorlardı. Bu hallerde kendilerine de hediyeler ve mükâfatlar veriliyordu. Özel elçiliklerin başında Teginlerin, yani Hakas Kağanı'nın şehzadelerinin bulunmasını belirtmekte yarar var. Meselâ 722 yılında Tegin İsibo Şeüce Bişi, 723 yılında ise Tegin Dzüylü Pinhecun gelmişlerdir. Her ikisine askerlik rütbeleri tevcih edilmiştir. Kadim Hakaslar, diğer doğu devletleriyle de meselâ, Tibet ile elçilik ve ticaret ilişkilerini kurmaya çalışıyorlardı. Meselâ, kaynakların birinde bildirildiği gibi, Ağustos – Eylül 711 yılında İmparator Juydzun, Tibet'te "Han' a (yani Çin'e – L.K.) girmek

istemeyen” Hakas elçiliğinin bulunduğu haberini almıştır. Bu haber Juydzunu fevkalâde tedirgin etmiştir.

Böylece, Kadim Hakas Devletinin dış ilişkileri, kadim Hakaslar ile Merkezi Asya’da birbirini takip eden değişik Türk devlet birlikleri (Syeyanto, Batı Türkleri, Doğu Tugü Türkleri vs.) arasında ardı arası kesilmeyen çatışma ve savaflara rağmen olağan bir biçimde geliyordu.

Kadim Hakasların o dönemde en büyük düşmanları, Orhun Türkleriydi. Orhun Türklerinin VIII. asrın 20-30’lu yıllarına ait olan yazıtlarında bildirildiği gibi, Kadim Hakas Devletinin Kırgız hükümdarları, 693 yılında ölmüş olan, ikinci kağanlığın kurucusu olan Kağan İltos (Çince Gudulu) hayattayken bile Doğu Tugü Türklerinin kuvvetlenmelerine karşı çıkıyordu. 709 yılında Kırgızlar ve komşuları olan Tuva’daki Çikalar va Azalar, Kağanlığa karşı açıkça cephe almışlardır. Meşhur kadim Türk başkomutanı Kül-tegin (731’de vefat etmiştir) mezar taşındaki yazıtta, amcası Kağan Kapagan (Moco)’nun iktidarı devrinde “kögmen’den geçerek harp etmek üzere ta Kırgız ülkesine kadar gittik” diye ifade ediliyor. Kadim Türkler için unutulmaz bir hadise olan bu harp, birtakım mezar kitabelerinde (Kül-tegin, Tonyukuk ve Bilge-Kağan) tarif ediliyor. Bu harp, Kül-tegin 26 yaşındayken, kardeşi Mogilan, bundan sonraki Bilge-Kağan, ise 27 yaşındayken 710 yılında yapılmıştır.

Bu eserin metninde izah edildiği gibi, VIII. asrın başında kadim Hakas hükümdarı, Bars-beg adında biriydi. Türklerin hükümdarları, kendisine bağımlılık empoze etmeye çalışıyorlardı: “O zaman (kendisine) Kağan unvanını bağışladık ve kızkardeşim olan prensesi (merhum İltos’un kızı) evlilik için teklif ettik”. Bu olay, İltos’un vefat ettiği 693 yılı ile Kırgızlar ve Çikaların Türklere karşı çıktıkları 709 yılı arasındaki döneme rastlamıştır. Fakat Kül-tegin’in ve Mogilan’ın damadı haline gelmiş olan Bars-Kağan, Doğu Türk Kağanı’na bağımlı olmak istemiyordu. Tonyukuk mezar kitabesinde ifade edildiği gibi, “En büyük düşmanımız, güçlü Kırgız Kağanı idi”. Bununla ilgili olarak anlaşıldığı gibi, ikinci Doğu Türk Kağanlığı’na karşı kesin bir mücadele tasarlamış olan Bars-Kağan, “Tabgaç halkının Kağanı” (yani Çin İmparatoru) ile ve “On ok” halkının Kağanı (yani VIII. asrın başında Türgeşler Kağanı olan Orta Asya’nın Batı Türkleri’nin Kağanı) ile uluslararası üçlü bir ittifak akdetmiştir.

Son derece tehlikeli, kendilerine karşı düşman olan koalisyonun kurulmuş olduğunu öğrenmiş olan Doğu Türk Kağanlığı hükümdarları, büyük askerî kuvvetler toplamışlardır. Herşeyden önce kuzeydeki geri cephesinin güvenliğini sağlamak amacıyla 710 yılında kadim Hakas Devleti’ne karşı askerî bir sefere çıkmışlardır. Kögmen (Sayan sıradağının o zamandaki ismi) yolunun “tek ve (kar) altında olduğunu” (söz konusu yol, askerî kuvvetlerin geçişi için en uygun olan, hâlâ mevcut olan, Ak-Suga nehrinden Mançurek yukarisına Arbatı ve Abakan nehrine doğru giden çığır yoludur) anlayan Doğu Türklerin süvari ordusu zor belâ ile Ak-Termel (şimdiki adı Ak-Sug – L.K.) nehrinden geçerek ancak onuncu gün yukarı Ana nehrine ulaşabilmiştir. Giderken Türkler, düşmanlarını zor geçilir Sayan ormanlarının derinliklerine bilerek getirmiş olan, yerli bozkır Azaları budunundan olan bir kılavuzu öldürmüşlerdir.

(Yazıtta ifade edildiği gibi “zor belâ ile”) Kögmen dağlarından geçtikten sonra “gece-gündüz doludizgin gittik. Kırgızlara uyudukları zaman hücum ettik... mızraklarla (yolu) açtık. Hanı ve ordusu toplanmışlar. Savaşık ve zafer kazandık. Hanını öldürdük. Kırgız kavimi Kağanın tabiiyetine girmiş ve boyun eğmiştir.” Tonyukuk mezar kitabesinde seferin sonu işte bu şekilde tarif edilmiştir.

Düşmanlara uyudukları zaman hücum gibi Ortaçağ Türklerinin eserleri için tipik bir şiir üslûbunu bir yana atacak olursak, bu metinden anlaşıldığı gibi, Türkler başında Kırgız Bars- Kağanı değil Han gibi askeri bir başkomutanın bulunduğu kadim Hakas ordusuyla yüzyüze gelmişlerdir. İşte bu Han muharebe sırasında öldürülmüştür.

Ama Kül-tegin mezar kitabesinde yazıldığı gibi, Bars-Kağan “kabahat yapmış, (onun için) Kağan ölmüş (yani öldürülmüştür), budunu ise köle olmuş. “Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın” diye az sayılı Kırgız kaviminde nizam kurduk. Geldik, savaşık ve tekrar (ülkeyi Kırgız yönetimine mi?) bıraktık.” Aynı yerde bir ilâve var: “Mızrak derinliğindeki kar tabakasında yolu açarak, Kögmen dağına çıktık, Kırgız kavimini uyuduğu zaman yendik; Kağanıyla da Songa dağında savaşık... Kırgız Kağanını öldürdük ve boy birliğini aldık”.

Savunma tekniğini uygulamış olan Bars-Kağanın Songa dağ ormanında, yani fikrimize göre yukarı Son nehri üzerindeki Hakasya'nın kuzey kısmını güney kısmından ayıran Batenev dağ silsilesinde yapılmış bir meydan muharebesi sırasında öldürülmüş olduğu meydandadır. Herhalde Kögmenden (Sayan dağları – L.K.) geçtikten sonra Türk ordusunun (“gece-gündüz doludizgin gittik...”) muharebesiz Güney Hakasya'dan geçmesine engel kurulmamış ve son savaşı, Hakas Kırgız uruğunun en mühim topraklarının geleneksel olarak bulunduğu Kuzey Hakasya'ya Türklerin gelmelerine mâni olmak amacıyla, “ikinci Tayga” olan Batenev dağ silsilesinde Son nehrinin vâdisinde yapılmıştır. Songa ismi yalnız Son-suh nehrinin Hakasça isminde değil, Yukarı Son'daki bir çukurun isminde de geçiyor. Bu isim ile Sorga ismi arasında direkt bir benzerlik var. İşte Sorga ismi, su bölümü çizgisinin güneyinde bulunan, adını burada sağda Püür nehrine kavuşan Sor-suh çayından olan çukurun Hakasça ismidir.

Bars-Kağan'ın kışın 710 yılında ölümü, Kül-tegin mezar kitabesinin diğer satırlarında da teyit edilmektedir. Doğu Türk Kapagan Kağanı (716 yılında) öldürüldüğü zaman, anıt mezarındaki balbal taşlarının başında, öldürülmüş Kırgız Kağanını sembolize eden “balbalom” taşı dikilmiştir. Dolayısıyla bu Kırgız Kağanı, merhum olanının yenilmiş olan başlıca düşmanı olarak kabul ediliyordu.

710 yılı Türk -Hakas harbinin diğer ayrıntıları ve sonuçları bilinmemektedir. Herhalde Türkler tarafından yağma edilmiş, halkının bir kısmı da muhtemelen köle edilmiş kadim Hakas Devleti, Orhun Türklerinin hâkimiyeti altında uzun bir süre kalmıştır. Doğu Türklerin (harf be harf Göktürkler) Hakas-Minusinsk deresine göçmelerini iddia etmek için elimizde herhangi bilgi yoktur. Her halde askerî yenilgiden, ganimetler ve köleler götürüldükten sonra boyun eğmiş halk haraca bağlanmıştır (metinde, “Kırgız kavmi Kağanın tâbiyetine girmiş ve boyun eğmiştir” deniliyor) ve yönetimi, Doğu Türk Kağanının hâkimiyetini kabul etmiş yerli hükümdarlar eline verilmiştir (metinde, “Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın

diye az sayılı / yani harp esiri kölelerinin kaçırılması sonucunda zayıflamış? – L.K / Kırgız kaviminde nizam kurduk. Geldik, savaştık ve tekrar / ülkeyi Kırgız yönetimine mi? / bıraktık”, deniliyor). Doğu Türklerin tüm muzaffer ordusunun yurduna geri dönmesi olayı, Tonyukuk mezar kitabesinde ayrıca vurgulanıyor: “Geri döndük, dönüşte Kögmen dağlarının yanından geçtik. Kırgızlardan geri döndük”. Büyük ihtimalle Baykal boyu bölgesinden geçerek geri döndüler.

Kөгmen dağlarında Doğu Türk garnizonları veya birliklerinin mevcut olmaması, Kül-tegin’in Azalara karşı 715 yılında yapmak mecburiyetinde olduğu bir askerî seferle de teyit edilmektedir. Gelen Türk birlikleri, Azalarla Batı Sayan’daki Kara-Hol gölü yanında savaştılar. Şunu da unutmamak gerekir ki, kadim Hakas kuvvetlerinin “yenilgi” gördükleri yılı izleyen 711 yılında Tan Devletinin başkenti olan Çanan’a kadim Hakas elçiliği gelmiş, 722 ve 723 yıllarında ise Çanan’a gelmiş olan Hakas elçiliklerinin başında bulunan Teginler (şehzade) her halde öldürülmüş Bars-Kağanın büyümüş oğulları idi.

Ve nihayet, Kül-tegin yazıtında ifade edildiği gibi, 731 yılındaki ölümünden sonra yapılan anma törenine “Kırgız Kağanının mümessili olarak Çur-Tarduş-İnançu gelmiştir”. Bu demek istiyor ki, askerî yenilgiden 21 yıl sonra kadim Hakas Devleti tekrar, Türklerle muhtemelen barış veya müttefik ilişkilerini sürdüren Hakas Kağanı tarafından yönetiliyordu.

VII. asrın ikinci yarısı ve VIII. asrın ilk yarısı gibi tehlikeli yıllarda kadim Hakas hükümdarlarının ne derecede bağımsız olduğunu, Tan kroniklerindeki bilgilerden öğreniyoruz. Bu kroniklerde 710 yılındaki Türk-Hakas harbinden hiç söz edilmiyor. “Yeni Tan Tarihi’nin” Hagas Devletine ait olan bölümünde, “Gao-dzun 659-683 yıllarında İmparator iken, saraya iki defa gelmişler. Dzin-dun 706-711 yıllarında hükümdar iken, yerli esirler sunulmuştur. Cun-Dzun elçiyi yanına davet etmiş ve kendisine, “Hanedanınız benimle aynı soydan (Tan hanedanı bozkır Türk soyundan geliyordu) geliyor ve bize tâbi olanlar arasında sizi ayrı tutuyorum” demiş. Süan-dzun 713-755 yıllarında hükümdar iken, yerli esirler getirmiş olan dört elçilik gelmiştir. Kyan-yuan hükümdar iken, 758 yılında “hoyhu” (Uygurlar) bu devleti zaptetmişler; ondan sonra Hagas elçilikleri Ortadaki Devlete gelmez oldular” diye yazılıyor.

Görüldüğü gibi, Tan kronikleri yalnız 50 bin kişilik Hakas ordusunun yenildiği 758 yılı Uygur seferini, kadim Hakas devletinin Ortaçağ Çiniyle olan dış ilişkilerini 85 yılı için durduran belirli bir nokta olarak niteliyorlar. Ama bu olay son Doğu Türk Kağanı Ozmiş 744 yılında öldürüldükten ve ikinci Kağanlığı devlet olarak tekrar doğmamak üzere düştükten sonra olmuştur. Merkezi Asya’nın tarihinde Uygur Kağanlığının (745-840) mevcut olduğu Uygur devri başlamıştır.

VI-VIII. asırlardaki kadim Hakas Devletinin ilk dönemi hakkında bildiklerimiz nelerdir? O döneme ait tarihsel ve arkeolojik kaynaklar son derece kifayetsizdir. VI-VII. asırlarda yazılı kaynaklarda, kadim Hakas Devleti hükümdarlarına kâh “Aksakal”, kâh “Sılifa” (yani Elteber – L.K.), kâh (ace, bek, han) gibi yerli unvanlar denildiğine göre, ilk dönemde güçlü bir devlet yapısı yavaş yavaş oluşuyordu. VIII. asra ait yazıtlarda, elteberlik budun ve kağanlık budun

olmak üzere iki tür budundan bahsedilmektedir. Elteber unvanı Kağan unvanından daha düşük sayılırdı.

Şüphesizdir ki önce gelen Taştık döneminin geleneğine uyarak, devlet yönetimi yerli olan aynı aristokratik Kırgız (yazıtlarda Kırkız diye geçiyor) soyunun temsilcilerinin elinde idi. Onun için' Doğu Türklerinin yazıtlarında, devletin tüm halkına "Kırgız budun" (gyrgyz budun), ülkeye ise "Kırkıs yeri" (gyrgyz yâr) veya "Kögmen (yani Sayan – L.K.) diyarı" (Kögman jir sub) deniliyor.

Hün zamanından beri halk askerî-idarî prensibe göre teşkilatlandırılıyordu. Halk on, yüz ve binlere bölünüyordu. Zadegânların tüm sinlikleri olan VI. asır ilâ IX. asırın başına ait olan sözde Çaataslar'ın, kaide olarak mahzen tipi mezarlardan ibaret olan eski Taştık mezarlıklarında kurulmuş olması, sözü geçen yargıyı teyit etmektedir. Bunu yapmakla kadim Hakasların zadegânları, Taştık devri zadegânlarından geldiklerini iddia etmekle kalmayıp, geçen asırlardan kalma askerî-idarî birliklerin bölgeler itibariyle olan yerleşmelerindeki zincirleme karakteri de sürdürüyorlardı.

Sınıflara ayrılmış arkaik topluma nazaran daha ileri bir toplum bünyesi olan, feodal bölgesel prensibine göre kurulmuş olması, kadim Hakaslardan bahseden, XII-XIII. asırlara ait olan yazılı kaynaklarda da teyit ediliyor.

Böylece, VI-VIII. asırlardaki kadim Hakaslar toplumun askerlerin diktatörlüğü olarak nitelendirildiği X. asırın kaynaklarındaki bilgilere de önemli derecede ışık tutulur. Söz konusu kaynaklarda, "Devletinde başkomutana Hesi-bey derler, (rütbeye göre) müteakip olana Adzüyşebi-bey, müteakip olana ise A-mi-bey derler. (Bu) üç kişi hep beraber yönetim yaparlar. Devletinde hükümet memurlarının, dzaysyan (bakan – L.K.), du-du (tutuk – L.K.) gibi görevleri ve dzyan-dzün (voyvoda – L.K.), dazyan (tarhan – L.K.) gibi unvanları var" diye ifade ediliyor.

Böylece, VI-VII. asırlarda Yenisey toplumu, sınıflara ayrılmış, her halde feodal üretim sisteminin ilk aşamasında bulunmuş, büyük çiftliklerde şüphesizdir ki, kölelik sistemi mevcut olan (Doğu Sayanların Türkçe konuşan halklarından bahseden Tan tarihçesi, "Hagaslar onları yakalayıp çalıştırıyorlar" der) bir toplum idi. Bu toplumun temelini, komple olan (ziraat, hayvancılık, madencilik ve metalürji, avcılık, balıkçılık ve arıcılık) küçük özel ekonomi teşkil ediyordu. Köylü, esnaf ve hayvancılar, onbaşı, yüzbaşı, binbaşı, onbinbaşı gibi askerî komutanın emrindeydiler. Tüm toplumsal düzen, o zamanlarda az olmayan dış düşmanlara karşı yapılan sürekli mücadele hedefini tutuyordu. Demir metalürjisi, demircilik ve dökümcülük gelişmelerinde başarılar elde edilmiştir.

Dolayısıyla, kadim Hakas Devleti, feodalizmin ilk aşamasında bulunan bir devlet olarak oluşmuştur. VIII. asrın başına kadar (693 ilâ 709 yılları arasında) yüksek bir ekonomik potansiyel ve güçlü silâhlı kuvvetler biriktirebilmiştir. İşte o zaman, ikinci Doğu Türk Kağanlığının Kağanı ve hükümdarlarının, anlaşmaya göre genç Hakas Devletinin gücünü kabul etmek ve kendisine denk olan bir Kağanlık olarak ilân etmek, hükümdarı olan Bars-begi Kağan olarak ve oğullarını da Teginler olarak tanımak mecburiyetinde kaldıklarında, olağanüstü bir olay

olmuştur. Kırgızların düşmanı olan Tonyukuk mezar kitabesinde, yani birçok Türklerin okuyacakları düşünülmüş yarı resmî metinde, ikinci Türk Kağanlığının düşmanlarının kurdukları üç taraflı ittifaktan bahsediliyor. Bu metinde, “güçlü Kırgız Kağanı”, siyasal statüsü itibariyle, “Tabgaç budunun Kağanı” (yani Tan Çininin İmparatoru) ile ve “on ok ” halkının “Kağanı” (yani Orta Asya’nın tüm Batı Türklerinin hükümdarı) ile bir tutuluyor.

Bu olağanüstü önemli bir olaydır. İlâve bilgilerin olmamasına rağmen, bu olay şüphesizdir ki, VI-VIII. asırlarda kadim Hakas Devletinin sosyo-ekonomik gelişmesine ulaştığı yüksek seviyenin bir ispatıdır.

80 yıl önce Başkır, Kazah ve diğer Türk halklarının damgalarını derin bir şekilde incelemiş olan D. N. Sokolov, bu damgaları, kadim Hakas Devletinde VI-VIII. asırlarda imâl edilmiş gümüş kapların diplerindeki Yenisey yazıtlarıyla beraber bulunmuş olan ve o zamanda bilinen damgalarla mukayese etmiştir. Oldukça mütevazı olan bu bilgileri incelemiş olan D. N. Sokolov, kadim Hakas damgavarî işaretlerinin karmaşık olmalarını belirterek, sahiplerinin gördükleri işler ve toplumsal düzeni hakkında çok haklı bir sonuca varmıştır: “Her iki kaptaki damgalar o kadar karmaşık ki, vasfı itibariyle, bilhassa ikileme usulleri itibariyle, soy damgalarına benzemiyor; soy damgalarında, meselâ, Argınlar ve Kırgız Kıpçaklarındaki, ikileme yan yana konulmuş damgalarla yapılır; halbuki kaplardaki damgalar, yalnız Başkırların, yani aile damgalarını kullanan halkın kullandığı daha ince usullerle ikilenmiştir. Dolayısıyla, VII-IX. asırlarda Yenisey alfabesini kullanmış olan Türkler, damgaları, şimdiye kadar Çin vakayinamelerinde yalnız bir defa olarak ifade edilmesine dayanarak bildiğimiz gibi, mülkiyet işareti olarak kullanıyorlardı. Bir de bu damgalar, aile damgalarıydı, dolayısıyla, bunları kullanan kabilelerde o zaman soydaki yaşam tarzı yaygın değildi, ve büyük ihtimalle onlar bugünkü Başkırlar gibi yerleşik veya yarı yerleşik idiler.”

D. N. Sokolov’un çıkardığı bu sonuç, mezar kitabelerinden ve kayalar üzerindeki resimlerden toplanmış kadim Hakas damgaları ile ilgili olan geniş bilgilere dayanan araştırmalarımızla da teyit edilmektedir. Yalnız VII-VIII. asırlara ait damgalar değil, IX-X. asırlara ait damgaların da, derebeylik bağımlılığı haklarına dayanarak Kağanlardan aldıkları toprak parçalarının sahipleri olan büyük Hakas derebeylerine ait şahsi ve aile işaretleri olduğu ortaya çıkmıştır.

VI-VIII. asırlarda kadim Hakasların yerleşik olmaları, kadim Hakasların “kışın ağaç kabuğuyla örtülü kulübelerde oturdukları”, ziraat ve zanaatçılık yaptıkları diye yalnız Tanşu’nun bilgileri ile değil, çaatas olarak adlandırılan VI-IX. asırlara ait sinliklerden elde edilen bilgilerle de teyit edilmektedir. Çaatas medeniyetinin kurganlıklarında bulunan kurbanlık yemekler içinde evcil domuzların artıkları, çoğu zaman domuz yavrularının kemikleri defalarca çıkmıştır. Bilindiği gibi, göçebeler ve yarı göçebeler domuzları yetiştirmiyorlardı.

Çaatas kurganları arasında, gerek basit özgür halkın kurganları, gerekse beylere ait olduğu sayılan, zadedgânların mahzen tipi mezarları da açıkça görülmektedir. Bunlar aile mezarları olup aynı mezara erkeklerle beraber eşleri ve çocukları da gömülmüştür. Büyüklerin ölüleri, kadim Hakasların adetlerine göre mutlaka yakılıp, yakılmış kemikleri gömülürken, küçük çocukların ölüleri ise (her

halde “günahsız” oldukları için) olduğu gibi gömülüyordu. Çaatasların üzerindeki araştırmalardan çıkardığımız sonuç, kadim Hakaslar toplumunda VI-VIII. asırlarda gerek “durulmuş” ideolojik sınıfsal sistemin, gerekse çağdaş dünyanın gelişmiş modelinin mevcut olmasıdır. Çaatas tipi sinliklerin yaygın olması, o zaman binbaşı ve onbinbaşı olan yüksek komutanlar beyleri başkanlığındaki askerî ve idarî grupların bölgeler itibariyle ne şekilde yerleştirilmiş olduklarını göstermektedir [4].

KAYNAKLAR

1. Kızlasov İ.L., Ortaçağ Tuva Tarihi, M., 1969, 2. bölüm; aynı yazar, Ortaçağ Güney Sibiryası Tarihi, M., 1984, ss. 30-46.
2. Kızlasov İ.L., Ortaçağ Güney Sibiryası Tarihi, ss. 30-45.
3. Kızlasov İ.L., Ortaçağ Tuva tarihi, bölüm 2.
4. Kızlasov İ.L., Ortaçağ Güney Sibiryası Tarihi, ss. 30-46